Ռուսաստանի հետ, ընդգծելով, որ ռուսական կողմնորոշման բոլոր հակառակորդները չփոթում են «հետադեմ ռուսացնողների կուսակցությունը ամբողջ Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի հետ»[50]։

Գյուղական հողային համայնքի վերաբերյալ նարոդնիկական հայացքներն իրենց արտահայտությունն են գտնում Մոսկվայի գյուղատնտեսական ակադեմիայի հայ ուսանողական ընկերության անդամներից Հ. Տեր-Բարսեղյանի (Հրաչյա) «Գործ» ամսագրում տպագրված հոդվածում։ Նրա կարծիքով գոյություն ունեցող հողատիրության ձևերից համայնքը «ամենից լավ է համապատասխանում հողի վրա ունեցած մարդկային իրավունքին»[51]։ Նարոդնիկների ազդեցությամբ, գյուղացիական ռեֆորմի և նրա հետևանքների մասին հանդես է գալիս նաև Ս. Ղորղանյանը։

3. ՆԱՐՈԴՆԻԿՈՒԹՅԱՆ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ԲՈՒՐԺՈՒԱԿԱՆ ԼԻԲԵՐԱԼԻԶՄԻ ՈՒԺԵՂԱՑՈՒՄԸ

80-ական թթ. սկզբներին ծայր առած ցարական ռեակցիայի պայմաններում Անդրկովկասի նարոդնիկների շարքերում ավելի սրվեցին ներքին տարաձայնությունները, հանգեցնելով նրանց կազմակերպական քայքայմանը, գաղափարական վերասերմանը։

Այդ մասին Վ. Ի. Լենինը գրում էր. «Քաղաքական մի ծրագրից, որ նպատակ ուներ ոտի հանել գյուղացիությունը սոցիալիստական հեղափոխություն կատարելու ընդդեմ ժամանակակից հասարակության հիմքերի,—ծնվեց մի ծրագիր, որի նպատակն է կարկատել, «բարելավել» գյուղացիության գրությունը՝ պահպանելով ժամանակակից հասարակության հիմքերը»[52]։ Այս երևույթի մասնավոր արտահայտություններից էր նաև նարոդնիկների շարքերում ուժեղացող մեծապետական համաձուլողական նացիոնալիզմը։

Նման պայմաններում, հեռանալով հեղափոխության ընդհանուր խնդիրներից, այսինքն՝ հրաժարվելով ցարիզմի դեմ պայքարից, 80-ական թվականների կովկասահայ նարոդնիկական կազմակերպություններն իրենց ուշադրությունը կենտրոնացրին գլխավորապես արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման հարցերին։

Տակավին 70-ական թվականներին զեմլեվոլցիներն էին անհրաժեշտ համարում առժամանակ հրաժարվել սոցիալիզմի պրոպագանդից և գյուղացիության մեջ կատարվող աշխատանքը հարմարեցնել առօրյա պահանջներին։ Ինչպես բացատրում էր նրանց ղեկավարներից մեկը՝ Ս. Կրավչինսկին, զեմլեվոլցիները սոցիալիզմից դեն էին նետում նրա եվրոպական համազգեստը և հագցնում ռուսական մուշտակ։

Սոցիալիզմից հրաժարվելը այն առաջին քայլն էր, որ Ռուսաստանի որոշ ծայրամասերում զեմլեվոլցիների շարժումը մղեց դեպի ինքնաբավ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսությունն ու կազմակերպչական ձևավորումը։

---

50 «Գործ», № 1, 1884։

51 «Գործ» № 1, 1882, էջ 41։

52 Վ. Ի. Լենին, Երկ, հ. 1, էջ 327—328։

Այս երևույթը չէր կարող իր արձագանքը չգտնել նաև արևելահայ նարոդնիկների միջավայրում։ Սիմոն Տեր-Գրիգորյանը անդրկովկասյան նարոդնիկների պառակտումը բացատրում էր ռուս նարոդնիկների մեջ ուժ ստացած համաձուլողական տրամադրություններով սաստկացմամբ[53], Ք. Միքայելյանը հարց էր դնում ստեղծել նարոդնիկական ազգային կազմակերպություններ, իսկ Գ. Տեր-Մկրտչյանը (հետագայում հայագետ Միաբանը) առաջարկում էր ընդհանուր հարցերից զատ խմբակներում զբաղմունքի նյութ դարձնել նաև առանձին ազգություններին հետաքրքրող հարցերը[54], 1882 թ. սկզբներին նարոդնիկական կազմակերպությունների վերասերման հետևանքով առաջացան առանձին ազգային խմբեր ու կազմակերպություններ։

Մոսկվայի հայ ուսանողների «Հայրենասերների միությունն» կազմակերպությունն արդեն իր գործունեությունը նվիրել էր ոչ թե ռուսական հեղափոխությանը, այլ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրմանը, որը հայ ուսանողների համար կարևոր նշանակություն էր ստանում։

Արտահայտելով ժամանակի հայ երիտասարդության մտորումները, Ներսիսյան դպրոցի աշակերտ Փորսուղյանը իր հուշերում գրել է. «Պետք է ասել, որ այդ ժամանակ Տփխիսում երիտասարդական խմբակներ շատ կային, բայց առավելապես զբաղվում էինք ինքնազարգացումով, որովհետև դպրոցը չէր տալիս այն, ինչ որ մենք պահանջ էինք զգում։ Կարդում էինք առավելապես արգելված գրքեր. Չերնիշևսկու «Ի՞նչ անել» վեպը, Պիսարևի և Դոբրոլյուբովի քննադատական հոդվածները, Իտալիայի ու Բուլղարիայի ազատագրության վերաբերյալ գրքեր և բանաստեղծություններ։ Կարդում էինք նաև «Նարոդնայա վոլյա»[55] թերթից այն, ինչ որ մեր ձեռքն էր ընկնում։ Հիշյալ գրքերը, իհարկե, զրադարաններում ճարելը անհնարին էր, ձեռք էինք բերում ծանոթ բուկինիստներից, կամ Ռուսաստանից վերադարձած ուսանողները տալիս էին իրենց ծանոթ աշակերտներին»[56]։

Երիտասարդության մեջ նաև մեծ ձգտում էր նկատվում անցնել «Երկիր» (Արևմտյան Հայաստան), ծանոթանալ ժողովրդական տարբեր խավերի տրամադրություններին։ Վերադառնալով Կովկաս հրապարակային ելույթներ էին ունենում իրենց ուղևորությունների մասին և պրոպագանդում Հայկական հարցի լուծման օգտին։ Այդ տեսակետից ուշագրավ են 80-ական թվականների սկզբներին հրապարակված Արևմտյան Հայաստանին լավատեղյակ Արսեն Թոխմախյանի հրապարակային դասախոսությունները, ուր արծարծվում էին արևմտահայ գյուղացիական դեմոկրատիայի տրամադրությունները, որի համար պահանջվում էին բարձր ու վսեմ գաղափարներով դիմված «հնձվորների զոհաբերություններ»։

• • •

70—80-ական թթ. կապիտալիստական զարգացման պրոցեսը Անդրկովկասում և սոցիալ-քաղաքական պայքարի սրումը պայմաններ ստեղծեցին

---

53 Տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱԹ, Գ. Անանունի ֆոնդ, գ. 21, թ. 36։

54 «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, 1, էջ 11, Գ. Ղազարյանի հոդվածը։

55 Պետք է կարծել, որ խոսքը կամ այդ թերթի հին համարների մասին է, կամ Լավրովի և Տկաչևի խմբագրությամբ 80-ական թթ. կեսերին արտասահմանում տպագրված պարբերականների մասին։

56 ՄԼԻ Հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 830, թղթապանակ, 13 թ. 2։

արևելահայ լիբերալ և դեմոկրատական խմբավորումների հակամարտության ուժեղացման համար։ Հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում լիբերալ բուրժուական և դեմոկրատական հոսանքների միջև սաստկացող այդ հակամարտը ցայտուն կերպով դրսևորվեց գաղափարական հակատում։ 80-ական թվականների ընթացքում ավելի ու ավելի էին ակներև դառնում գաղափարական թախումները։

«Մշակականների» քաղաքական հրապարակախոսությունը 1880-ական թթ. կեսերից ստանձնում էր գրեթե միայն ազգի ծխական-մշակութային մտահոգությունները՝ միշտ հետամուտ, որ թերթը «չվարկաբեկվի» կառավարության աչքում և կասկածի նշանակ չդառնա «նիհիլիստ» համարված հայ երիտասարդությանը գործակցելու համար։

«Մշակի» որդեգրած ուղեգիծը պատահական չէր։ Հրապարակ իջնելով որպես կապիտալիզմի առաջամարտիկ, Արծրունին չէր բաժանում նարոդնիկների այն կարծիքը, թե կապիտալիզմը չի կարող հաղթանակել ոչ Ռուսաստանում, ոչ էլ մասնավորապես Անդրկովկասում։ Նրա աչքում նարոդովոլցիների տեռորիստական ելույթներն այլ ինչ չէին, քան «սարսափելի չարագործություն», «մի վտանգավոր ստորերկրյա շարժում»։ Ռուս լիբերալ համախոհների պես, Արծրունին կոչ էր անում «հասարակությանը» միանալ «պետությանը»։ Նա հավաստիացնում էր, որ նարոդնիկների երազական մտքերը խորթ են անդրկովկասցիներին, մանավանդ հայ ազգին։ «Անդրկովկասը երբեք չի ներկայացնի մի հարմար հող սոցիալական որևէ պրոպագանդայի համար»[57]։

Սոցիալիզմի դեմ կռվելու համար Արծրունին ազդու միջոց էր համարում լիբերալների առաջարկած քաղաքական ազատությունը։ «Միայն քաղաքական կատարյալ ազատության միջոցով կարելի է վերջնական մահվան հարված տալ սխալ, վնասակար ու հակահասարակական վարդապետություններին, ինչպիսին է սոցիալիստների սպառնալի վարդապետությունը»[58]։

80-ական թվականներին Բաֆֆին, հակադրվելով մշակական լիբերալիզմին, համակվեց Թուրքիայի ճնշված ժողովուրդների ազատագրական պայքարի պաշտպանությամբ ու ոգեշնչմամբ։ Նրա երկերում լսելի են դառնում մի կողմից Նալբանդյանի, մյուս կողմից կովկասահայ երիտասարդության մեջ ուժ ստացող դեմոկրատական հայացքների արձագանքները։ Բաֆֆու «Ենթի» հերոսի երազից իսկ ակներև է Նալբանդյանի ազդեցությունը վիպասանի վրա։ Վարդանի երազած գյուղում գործարանները պատկանում են գյուղական համայնքին, որի ամեն մի անդամը մաս ունի դրանց մեջ[59]։

Նույն գաղափարներն են արծարծվում նաև «Կայծերում»։ Տուրք տալով 80-ական թվականների նարոդնիկներին, «Կայծերի» վերջում, երազելով Հայաստանի գալիք օրը, Բաֆֆին գրում է, որ որսորդ Ավոն իր գյուղի բոլոր հողերը դարձրեց համայնական սեփականություն, ինքը մնալով գյուղական համայնքի սոսկ անդամ։ Վեպում Բաֆֆին նկարագրում է Հայաստանը, որը դարձել է խաղաղ, շինարար, բախտավոր, երջանիկ ստեղծագործ մի երկիր, ուր ապահովված է շինականի թե կյանքը, թե կալքը։ «Ուրիշի վաս-

57 Տե՛ս Վ. Ռշտունի, Հայ հասարակական հոսանքների պատմությունից, էջ 272։
58 «Մշակ», 1878, № 98։
59 Տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 3, էջ 361—362 և հետ.։

տակով ապրող հասարակությունը մեռավ, երբ նրան ստիպեցին իր հաշվով ապրել...»։ Բաֆֆին պատկերացնում է ապագա Հայաստանը որպես «ազգային վաճառականության ծաղկող երկիր»։ «Մենք մինչև այժմ դժբախտ էինք, որ չգիտեինք օգտվել մեր երկրի արդյունքներից,— գրում է նա։—Եվրոպացին մեր բուրդն ու բամբակը տանում էր, պատրաստում էր և գործածքները տասնապատիկ գնով մեզ վրա վաճառում էր։ Իսկ մենք մնում էինք աղքատ, միայն օտարի քսակն էինք լցնում»[60]։ Այստեղ ակնբախ է «Երկրագործության» հեղինակի որոշակի ազդեցությունը Բաֆֆու վրա։

1885 թ. Բաֆֆին գրեց «Սամվելը» պատմվածքը, որի քաղաքական պաթոսը ուղղված էր ցարիզմի քաղաքականության դեմ։ Վերջապես 80-ական թվականների կեսերին հրապարակած «Կայծեր» աշխատությունում նա հակադրվելով Արևմտյան Հայաստանի նկատմամբ ցարիզմի բռնած ուղղին, հուշում է արևմտահայերի ազատագրման իր մտորումները։ Ահա թե ինչու այդ շրջանում Բաֆֆու շուրջն է համախմբվում ժամանակի առաջադեմ դեմոկրատական երիտասարդությունը։

«Մշակի» հրատարակության ֆինանսական տագնապի պահին Բաֆֆին, Ն. Աբելյանը և Գ. Միրզոյանը որոշել էին Արծրունուց գնել նրա թերթի հրատարակության իրավունքը և «Մշակի» ուղղությունը մոտեցնել «Հայրենասերների միության» ոգուն, այն դարձնել Թիֆլիսի հայ նարոդնիկների ձայնափողը։ 1884 թ. հունվարի 14-ին Ն. Աբելյանին հղած իր նամակում Բաֆֆին հաղորդում է, որ Արծրունու հետ իր «հարաբերություններն այժմ բավական լարված են, դիտավորություն ունի այս տարվա սկզբում մի քանի փոփոխություններ անել խմբագրական կազմակերպության մեջ նոր մարդիկ հրավիրել և հներին հեռացնել, որպեսզի «Մշակը» փորր ինչ կենդանանա»։ Ապա նա նշում է, որ այդ հնարավոր չեղավ և «Շատ կարելի է, որ բոլորովին դադարեմ «Մշակի» մեջ աշխատակցելուց, և եթե կարողացա հաջողացնել, պիտի նախապատրաստվեմ առաջիկա տարվանից իմ խմբագրությամբ մի ամսագիր հրատարակել»[61]։

Նույն տարվա մարտի 12-ին Ն. Աբելյանին հղած մի այլ նամակում Բաֆֆին գրում էր. «Ժամանակ է, որ ազատվենք բուրժուա-խմբագիրներից, որ իրանց կապիտալով խեղդում են մեզ։ Նոր երիտասարդությունը պիտի խմբվի մի նոր գործի շուրջը... Մեզ ուրիշ ոչինչ պետք չէ, բայց միայն մարդիկ։ Թարմ, հաստատամիտ և տոկուն մարդիկ»[62]։

Ճշմարտությունը բոլոր պարագաներում այն է, որ 80-ական թթ. ընթացքում Բաֆֆու գաղափարների վտակը դուրս էր եկել լիբերալ «Մշակի» հունից և նորից մուտք գործել նախամշակյան շրջանում իրեն համակած դեմոկրատական ակտիվ գաղափարաբանության հունը։

Դեռևս ռուս-թուրքական պատերազմի տարիներին գրած իր երկերում Բաֆֆին հանգել էր այն մտքին, թե հայերը պետք է հույսը դնեն միայն իրենց բազկի վրա, պայքարեն իրենց իրավունքների համար և նվաճեն ազատություն։ Ցավալանց արդասավոր էր Բաֆֆու երկերում արծարծվող այն միտքը, որ հարկավոր է հատուկ աշխատանք ծավալել արևելահայ գավառ-

60 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 5, էջ 484։
61 Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, էջ 583։
62 Նույն տեղում, էջ 608 և հետ.։

ներում և մանավանդ ծովամերձ քաղաքներում բանող արևմտահայ պանդուխտ մշակների մեջ։ Ակտիվ դեր վերապահելով մշակ դասին, Բաֆֆին հանդիպումներ է ունենում նրա ներկայացուցիչների հետ և ինչպես իր «Կյանքի բովում» գրում էր Շիրվանզադեն, սիրով էր ընդունում ցնցոտիներում կծկված մշեցի մշակներին, խրախուսում նրանց։

Հետագայում Գ. Միրզոյանը հիշում էր այն աշխատանքները, որ Բաֆֆու հետ միասին նրանք կատարում էին արևմտահայ մշակների շրջանում։ «Մենք աշխատում ենք այստեղ (Թիֆլիսում) մշեցի, ալաշկերտցի և այլ թուրքահայ համալների մեջ՝ որոշ քաղաքական պրոպագանդ անել, նրանց պատրաստել, երիտասարդ ուժեր ուղարկել երկիրը, ապաստամբացնել բրոշյուրներ և զենք փոխադրել»[63]։ Մշակների այդ խմբակից դուրս եկան հետագայում իրենց հայդուկային գործունեությամբ նշանավոր դարձած Մարզար վարժապետը, վարդենիցի Քալոր Պետրոսը և ուրիշներ։

Ազգային-ազատագրական շարժման գլխավոր շարժիչ ուժը տեսնելով հայ ժողովրդի դեմոկրատական խավերի մեջ, Բաֆֆին ջանում էր այդ շարժման ոլորտը ներգրավել նաև համալսարանական երիտասարդության առավել «հաջող» մասը, նախապատրաստել նրանց ազատագրական պայքարի հետագա գոտեմարտերին։ Սակայն Բաֆֆին, ինչպես և իր ժամանակի շատ գործիչներ, չհասան այն գիտակցությանը, որ ընդհանուր հեղափոխական-ազատագրական շարժումներից մեկուսացած ազգային պայքարն ինքյան չէր կարող ունենալ հաղթանակի ստույգ երաշխիք։

4. ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հայ ժողովրդի հասարակական մտքի զարգացումն ու ազատագրական շարժումների ծավալումը հրատապ խնդիր էին առաջադրում դասակարգային ուժերի խմբավորման ու քաղաքական կազմակերպությունների ձևավորման համար։ Կենսական պահանջ էր դառնում տարբերյալորեն բարձրացող ժողովրդական հուզումները մեկ ընդհանուր ընթացքի մեջ դնել ու գլխավորել։

1880-ական թվականներին ազատագրական պայքարի գաղափարը առավել հստակ բնույթ ստացավ շնորհիվ Խրիմյանի և Մկրտիչ Փորթուգալյանի ծավալած հասարակական-քաղաքական գործունեության։

Մկրտիչ Փորթուգալյանը 1870-ական թվականների Կ. Պոլսի առաջադեմ երիտասարդների մտավորական շարժումների ակտիվ մասնակիցներից էր. Մինաս Չերազի, Արփիար Արփիարյանի գործակիցը։ Կ. Պոլսի հայրենասերների Միացյալ ընկերությունը հաշվի առնելով Փորթուգալյանի ունակությունները նրան ուղարկեց Վասպուրական՝ դպրոցական գործը գլխավորելու համար։ Վանում Փորթուգալյանը լուսավորական լայն աշխատանք ծավալեց. իր շուրջը համախմբելով երիտասարդությանը, ստեղծեց «Առաջադիմական միությունը», որը թաղային ընտրությունների ժամանակ պայքարում էր «Ազատական» կոչվող թեկնածուների համար, դատապարտում հետադիմական ուժերին։ Վանի հասարակական կյանքում կարևոր երևույթ էր «Ազգային սահմանադրության տարեդարձ» նշումը 1879 թ., որի ժամանակ «Առաջադիմական միությունը» առաջադրեց գավառներում տարվելիք լուսավորական և ազգային։

63 ՄԼԻ-ի հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 4047, գ. 219ա, թ. 62 և հետ.։